

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2'373.21'42:325.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.3.1/01>**Веремчук Е. О.**

Запорізький національний університет

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕКОЛОНІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ: ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ¹

У статті розглядаються прагматичні аспекти деколоніального дискурсу на матеріалі українського топонімікону, зокрема окреслюється поняття деколоніального дискурсу в українському вимірі, визначаються тенденції змін у номінації об'єктів загального користування у контексті деколонізаційних законів України, встановлюються прагматичні стратегії деколоніального дискурсу. Процеси деколонізації в Україні направлені на зменшення впливу колишнього гегемона на українську ідентичність, і одним з механізмів є «захисний націоналізм», основою якого є «захист національної ідентичності». Однією зі стратегій реалізації опору колоніальним наративам є позбавлення від російської та радянської спадщини на рівні онімії, зокрема топонімії. Задля чинення опору процесам русифікації та пропагуванню відновлення української ідентичності в Україні була прийнята законодавча нормативно-правова база, яка унормовує процеси позбавлення від колоніальної спадщини. Вагомим результатом дії цієї бази є впровадження змін у назвах об'єктів громадського користування. Зміна радянських топонімів на одиниці, які містять в собі антропоніми видатних українців, дозволяє закарбувати та увіковічнити у культурній пам'яті українського народу здобутки видатних українців у різних гуманітарних, культурних й технічних галузях. Це, в свою чергу, підвищує рівень національної гордості та вартості українського як в очах самих українців, так і в більш загальному, інтернаціональному контексті та сприяє розвитку державності та відтворенні ідентичності українського етносу. У результаті аналізу 100 топонімів були виділені прагматичні стратегії, які направлені на девальвацію радянських/російських цінностей та збільшення вартості українських національно-ідентифікаційних елементів, які формують деколонізаційний дискурс. До таких стратегій відносимо заміну радянських/російських прізвищ у складі назв топонімів на прізвища видатних українців; заміну топонімів, семантика яких виражає російські/радянські колоніальні псевдоцінності на етноукраїнські аксіологічні концепти; заміну топонімів, семантика яких має алюзивність до російського топонімікону на одиниці, в основі яких покладені певні атрибутивні риси місцевості.

Ключові слова: дерусифікація, наратив, національна ідентифікація, прагматична стратегія, топонімікон.

Постановка проблеми. Проблема деколоніального дискурсу є однією з важливих наукових проблем, яка пов'язана з питаннями самоідентичності та культурологічною аксіологією, і є актуальною для тих етносів та культур, які історично входили в склад імперій. Термін «деколоніальний дискурс» є антонімічним до поняття колоніальний дискурс, під яким розуміємо сукупність наративів, які творять цивілізаційний міф, що епістемо-

логічно обґрунтовує важливість імперії як оплоту «істинної культури», її миротворчу та об'єднавчу місію [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на високу актуальність досліджень, присвячених проблемі деколонізації та національної ідентичності українського народу у сучасному мовознавстві існує досить чисельна кількість досліджень, присвячених різним аспектам деко-

¹ Стаття виконана в межах НДР «Соціальнокомунікаційні механізми дискурсу деколонізації в умовах війни: український та глобальний контексти», номер державної реєстрації 0124U000753

лоніального дискурсу, зокрема його загальним характеристикам [12], питанням глобального деколоніального мистецтва в українських реаліях [10], філософським аспектам зростання української нації в умовах деколонізації [2].

Постановка завдання. Актуальність дослідження зумовлена важливістю проблеми національної самоідентичності для українського народу, та необхідністю дослідження ролі деколонізаційних процесів у розвитку національної ідеї та державності. *Метою* дослідження є визначення прагматичних аспектів деколоніального дискурсу на матеріалі українського топонімікону. У відповідності з метою дослідження необхідно виконати наступні завдання:

– окреслити поняття деколоніального дискурсу в українському вимірі;

– визначити тенденції змін у номінації об'єктів загального користування у контексті деколонізаційних законів України;

– встановити прагматичні стратегії, направлені на девальвацію радянських/російських цінностей, та збільшення вартості українських національно-ідентифікаційних елементів. Об'єктом дослідження є український деколоніальний дискурс, а предметом – зміни українського топонімікону в лінгвопрагматичному аспекті. Застосовані дослідницькі методи включали метод історико-культурного аналізу, методи семантичного і лінгвопрагматичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Існують різні погляди на проблему колоніального дискурсу. Е. Саїд у своїй фундаментальній праці «Орієнталізм» розуміє це поняття як певний фрейм, що конституює західні уявлення про схід [19]. В 90-х роках минулого століття постколоніальні дослідження розширили свої межі та стали включати «дослідження антиімперських стратегій та ідеологій, питання глобалізації, багатокультурності й аналіз різних форм підпорядкування – національного, расового, гендерного, класового, генераційного» [1, с. 8]. В розширеному контексті колоніальний дискурс розглядається як прояв культурної домінації метрополії над колонією і насадження останній своїх цінностей [18]. У лінгвістичному аспекті колоніальний дискурс є проявом панування колонізаторів за допомогою мови [17], а «дискурс підпорядкованого» є лінгвальною маніфестацією голосу поневоленої культури, викривленою домінуючою [20].

У цьому сенсі постколоніальний дискурс постає протилежним конститuentом опозиції «колоніальний/постколоніальний». У колоніаль-

ному дискурсі об'єктивується імперська дійсність, яка виправдовується на смислового (сюжетному), семіотичному (символічному) та мовному (семантичному та прагматичному рівнях). Постколоніальний дискурс, навпаки, зміщує акцент на праві голосу колонізованого етносу та включає в себе наративи відновлення самоідентичності та власної культурної спадщини [19].

У контексті мовної реалізації окресленої дихотомії можна виділити наступні типи взаємодії колоніального та деколоніального дискурсів:

1. Мімікрія – коли колонізований етнос приймає аксіологічні та поведінкові норми метрополії та націлений на асиміляцію із панівною культурою.

2. Гібридність – формування нової культури, ідентичність якої є результатом поєднання двох культур .

3. Амбівалентність – формування напруги між колоніальними та деколоніальними наративами [15].

Однак, фокусом поданої статті є дослідження не поєднання колоніальних наративів із колонізованими етносами, а саме розгляд оговтування української культури та національної ідентичності від багаторічного панування метрополії.

Головною ідеєю колоніалізму є погляд, відповідно до якого культура і ідентичність гегемона є вищою за культурні цінності колонії. Такий погляд є справедливим у контексті історичних відносин росії та України, зважаючи, що ідентичність росіян є скоріше не національною, а імперською, що в свою чергу передбачає асиміляцію інших народів імперії [12, с. 110]. Тому, для російської імперії характерним є поняття внутрішньої колонізації під яким розуміємо «процес культурної експансії, гегемонії, асиміляції в межах державних кордонів, реальних або уявних» [16]. На думку Є. Томпсон, у російському імперіалізмі поняття «раса» відходить на задній план, поступаючись поняттю «нація» [13].

Процеси деколонізації в Україні саме направлені на зменшення впливу колишнього гегемона на українську ідентичність, і одним з механізмів є «захисний націоналізм», основою якого є «захист національної ідентичності». Цей термін не варто плутати з «агресивним націоналізмом, який спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть інші [13], що практикується наразі росією.

На відміну від колоніалізму, який історично сформувався на заході, коли проблеми національної ідентичності мали расовий характер, і характеризувалися заморськими завоюваннями,

російський імперіалізм будувався на експансії держав-сусідів [12, с. 110]. Саме тому, методологія розгляду російського колоніалізму вибудовується не в контексті моделі «перший світ – третій світ», а у контексті моделі «перший світ – другий світ» [14]. В умовах радянського союзу Україна на ряду з іншими країнами не належала безпосередньо до культурного дискурсу імперії, а була лише «доповненням» імперського культурного простору у тих межах, які були регламентовані політикою «єдиного народу».

Тому, процеси деколонізації, які наразі активно перебігають в Україні та особливо активізувалися після початку повномасштабного вторгнення, покликані чинити опір тим колоніальним стратегіям, які росія застосовувала по відношенню до України. За визначенням вчених такими стратегіями є:

- 1) творення ієрархії цінностей, які надають найвищої вартості товарам культури-домінатора;
- 2) розповсюдження міфу про універсальність колонізатора, яка контрастує з обмеженістю, парадоксальністю та місцевою заідеологізованістю колонізованого;
- 3) специфічне функціонування культурних установ імперії, що робить її центр відомим і цінним для зовнішнього спостерігача, а колонії майже невидимими;
- 4) формування історіографічних міфів [3, с. 225–226].

Однією зі стратегій реалізації опору колоніальним наративам є позбавлення від російської та радянської спадщини на рівні онімії, зокрема топонімії. Частотна референція у комунікативних контекстах по відношенню до різного роду географічних власних назв, зокрема населених пунктів, вулиць, площ тощо, сприяє закарбованості їх внутрішньої форми у свідомості мовців. Проведений діахронічний аналіз засвідчує, що на теренах України в основі внутрішньої форми топонімів дуже часто були покладені антропоніми, які були частиною спадщини СРСР та російської культури, науки й техніки. Зокрема, в основі номінації вулиць та населених пунктів були покладені прізвища радянських та російських діячів. Переконані, що частотна актуалізація цих назв, зумовлена їх високою рекурентністю у мовленнєвих контекстах, сприяла закарбуванню в свідомості мовців підвищену цінність російського/радянського науково-технічного та культурного доробку у контексті становлення та розвитку нашої держави.

Саме тому, задля чинення опору таким процесам та пропагуванню відновлення української

ідентичності була прийнята законодавча нормативно-правова база, яка унормовує процеси позбавлення від колоніальної спадщини. До таких законів відносимо:

– Закон № 2558 «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки» [7]. Його наслідком стала заборона нацистської та комуністичної символіки та публічного заперечення їх злочинів, у результаті чого були знесені комуністичні пам'ятки та почалося перейменування об'єктів і громадських місць, назви яких мали відкриті референції до комуністичного режиму.

– Закон № 2538-1 «Закон про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» [9], у результаті дії якого кілька історичних організацій, включаючи Українську повстанську армію та Організацію українських націоналістів, отримали офіційний статус, а їх ще живі члени отримали соціальні виплати.

– Закон № 2539 «Про вшанування перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945» [6], який покликаний вшанувати та увіковічнити подвиг українців у перемозі над нацизмом.

– Закон № 2540 «Про доступ до архівів органів репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991» [5], у результаті якого відбулася передача державних архівів щодо репресій за радянського періоду під юрисдикцію Українського інституту національної пам'яті.

– Закон № 3005. «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» [8], який дав поштовх реальним змінам у топоніміці України.

Вважаємо, що одним зі значних результатів дії зазначених законів є впровадження змін у назвах об'єктів громадського користування. Зміна радянських топонімів на одиниці, які містять в собі антропоніми видатних українців, дозволяє закарбувати та увіковічнити у культурній пам'яті українського народу здобутки видатних українців у різних гуманітарних, культурних й технічних галузях. Це, в свою чергу, підвищує рівень національної гордості та вартості українського як в очах самих українців, так і в більш загальному, інтернаціональному контексті та сприяє розвитку державності й відтворенні ідентичності українського етносу.

Проаналізувавши особливості зміни 100 топонімів, які позначають об'єкти громадського користування у місті Київ [4], були виділені

певні тенденції, на яких варто зупинитися більш детально.

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої був покладений радянський антропонім на назву, яка містить прізвище українського **діяча у такій самій чи схожій галузі**. Наприклад:

вулиця Академіка Костичева – вулиця Професора Балінського (прізвище російського вченого було замінено на прізвище професора Київського та Вітватерсрандського (Йоганнесбург, ПАР) університетів, піонера експериментальної ембріології та електронної мікроскопії).

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої був покладений радянський антропонім на назву, яка **містить прізвище українського діяча у іншій галузі діяльності**:

вулиця Горького – вулиця Антоновича (прізвище російського письменника було замінено на прізвище українського історика, археолога, етнографа, професора Київського університету, котрий мешкав на цій вулиці).

вулиця Петра Шелеста – вулиця Миколи Плахотнюка (вшанування радяського політичного діяча замінюється на вшанування українського лікаря та громадського діяча).

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої був покладений радянський **топонім** на назву, яка містить прізвище **видатного українського діяча**:

вулиця Амурська – вулиця Академіка Книшова (доктор медичних наук, професор, академік НАН України, який побудував одну з найрозвиненіших галузей сучасної медицини в українській кардіохірургії).

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої був покладений радянський антропонім на назву, яка **містить релевантний для місцевості топонім**:

вулиця Андрія Бубнова – вулиця Маричанська (в основі найменування покладений гідронім – річка Маричанка).

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої був покладений радянський антропонім на назву, **яка є історичною для цього об'єкта**:

вулиця Панаса Любченка – вулиця Загородня (асоціюється з її локацією на межі міста).

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої був покладений радянський/російський топонім на назву, **яка вшановує українських діячів**:

вулиця Московська – вулиця Григорія Гуляницького (український військовий і державний діяч, один з чільних дипломатів Гетьманщини).

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої була покладена певна цінність чи реалія

комуністичного/російського режиму на назву, **яка є історичним топонімом**:

вулиця Профінтерну – вулиця Забайківська (походить від назви місцевості Забайків'я).

– Заміна назви громадського об'єкту, в основі якої був покладений радянський антропонім на назву, **яка запропонована жителями місцевості та виражає її ідентифікаційні риси й історичну ідентичність**:

Вулиця Калініна – вулиця Вуликова; провулок Будьоного – провулок Хлібний; провулок Котовського – провулок Гречаний; провулок Свердлова – провулок Акацієвий.

Наведені приклади показують, що в основі нових номінацій покладена діяльність, яка асоціюється з поданою локацією, тобто бджолярство та хлібопечення.

Таким чином, з лінгвістичного погляду процес деколонізації має певні прагматичні стратегії, які направлені на девальвацію радянських/російських цінностей та збільшення вартості українських національно-ідентифікаційних елементів, які формують деколонізаційний дискурс. До таких стратегій відносимо:

а) заміна радянських/російських прізвищ у складі назв топонімів на прізвища видатних українців. Прагматичною метою цієї стратегії є підвищення рівня усвідомленості українцями своїх національних героїв, формування національної гордості та позбавлення від етнодеструктивних наративів;

б) заміна топонімів, семантика яких виражає російські/радянські колоніальні псевдоцінності на етноукраїнські аксіологічні концепти (наприклад, майдан Волі, парк Козацтва). Прагматика цієї стратегії направлена на формування та розвиток національної ідентичності та підвищення важливості державотворчих концептів в індивідуальній і колективній картинах світу;

в) заміна топонімів, семантика яких має аліюзивність до російського топонімікону (наприклад, вулиці Московська, Тверська, Тульська) на одиниці, в основі яких покладені певні атрибутивні риси місцевості (вулиця Медова, Запашна, Садова). Прагматичний вплив такої стратегії пов'язаний з підтримкою ідеї «малої Батьківщини», що полягає у розбудові шанобливого ставлення до регіону чи місця та усвідомлення його важливих ідентифікаційних рис. Наприклад, шана до бджолярства, як одного з ремесел, характерних українській етнокультурі.

Висновки. Однією з особливостей сучасного деколоніального дискурсу в Україні є відхід від

номінативних одиниць радянського/російського походження, особливо в контексті українського топонімікону. Прийнята нормативно-правова база стосовно деколонізації, дерусифікації та деколонізації започаткувала процеси позбавлення українського когнітивно-комунікативного простору від колонізаторської спадщини. Одним з таких процесів є перейменування об'єктів громадського користування, в рамках чого виділяються три основні лінгвопрагматичні стратегії: заміна радянських/російських прізвиськ у складі назв топонімів на прізвиська видатних українців; заміна топонімів, семантика яких виражає російські/радянські колоніальні псевдоцінності

на етноукраїнські аксіологічні концепти; заміна топонімів, семантика яких має алюзивність до російського топонімікону на одиниці, в основі яких покладені певні атрибутивні риси місцевості. Прагматичний потенціал цих стратегій пов'язаний з розбудовою національної ідентичності, вкоріненні ідеї української самобутності та незалежності від колишнього гегемона, та підвищенні важливості усього українського в індивідуальній та колективній картинах світу українців. **Перспективою** подальших досліджень може бути визначення лінгвокогнітивних особливостей деколонізаційного дискурсу у сучасному українському медійному просторі.

Список літератури:

1. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
2. Костенко Г. Дискурс постколоніалізму у сучасній українській культурі: теоретичні засади та філософські перспективи зростання особистості та нації. *European philosophical and historical discourse*. 2022. Vol. 8. Is. 1. P. 65–71.
3. Павлишин М. Козаки з Ямайки: постколоніальні риси в сучасній українській культурі. *Канон та іконостах: Літературно-критичні статті*. Київ : Час, 1997. С. 223–237.
4. Пішли у забуття: повний перелік вулиць Києва, перейменованих з 2014 року. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/76621/>.
5. Про вшанування перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 : Закон України від 15.06.2023 р. № 2539. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>.
6. Про доступ до архівів органів репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 : Закон України від 01.01.2022 р. № 2540. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/107112.html>.
7. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки : Закон України від 27.07.2023 р. № 2558. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.
8. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії : Закон України від 15.06.2023 р. № 3005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>.
9. Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті : Закон України від 27.07.2023 р. № 2538-1. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/107108.html>.
10. Протас М. Деколоніальний дискурс та global public art в українських реаліях. *Збірник наукових праць Сучасне Мистецтво*. 2022. № 18. С. 43–64. doi:10.31500/2309-8813.18.2022.269660.
11. Розмежування дискурсів. URL: http://megalib.com.ua/content/115_113_Rozmejuvannya_diskursiv.html.
12. Сінченко О. Д., Гавриловська М. В. Постколоніальні дослідження: український вимір. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2016. URL: <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/212>.
13. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.
14. Ф'ют О. Зустрічі з Іншим / пер. з пол. Я. Поліщук. Харків : Акта, 2009. 268 с.
15. Bhabha H. K. *The Location of Culture*. New York : Routledge, 2004. 295 p.
16. Etkind A. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience Illustrated Edition*. Cambridge : Polity Press, 2011. 264 p.
17. Fanon F. *Les Damnés de la terre*. Paris : Éditions Maspéro, 1961. 314 p.
18. Hutcheon L. Circling the downspout of empire: post-colonialism and postmodernism. *Ariel*. 1989. V. 20 (4). P. 149–175.
19. Said E. W. *Orientalism*. New York : Pantheon Books, 1978. 378 p.
20. Spivak G. C. Can the subaltern speak? *Marxism and the Interpretation of Culture*. Chicago : University of Illinois Press, 1988. P. 271–313.

**Veremchuk E. O. LINGUISTIC FEATURES OF DECOLONIAL DISCOURSE:
LINGUOPRAGMATIC ASPECT**

The article examines the pragmatic aspects of decolonial discourse based on the material of the Ukrainian toponymy, in particular outlines the concept of decolonial discourse in the Ukrainian dimension, determines the trends of changes in the nomination of public objects in the context of decolonization laws of Ukraine, establishes pragmatic strategies of decolonial discourse. The processes of decolonization in Ukraine are aimed at reducing the influence of the former hegemon on Ukrainian identity, and one of the mechanisms is “defensive nationalism”, the basis of which is “protection of national identity”. One of the strategies for implementing resistance to colonial narratives is getting rid of the Russian and Soviet heritage at the level of onyms, in particular toponymy. In order to resist the processes of Russification and to promote the restoration of Ukrainian identity, a legal framework was adopted in Ukraine, which regulates the process of getting rid of the colonial heritage. An important result of this database is the introduction of changes in the names of public facilities. Changing Soviet toponyms to units that contain the anthroponyms of prominent Ukrainians makes it possible to engrave and immortalize in the cultural memory of the Ukrainian people the achievements of prominent Ukrainians in various humanitarian, cultural, and technical fields. This, in turn, increases the level of national pride and the value of Ukraine both in the eyes of Ukrainians themselves and in a more general, international context, and contributes to the development of statehood and the reproduction of the Ukrainian national identity. As a result of the analysis of 100 toponyms, pragmatic strategies aimed at devaluing Soviet/Russian values and increasing the value of Ukrainian national identification elements that form the decolonization discourse were highlighted. Such strategies include the replacement of Soviet/Russian surnames in toponyms with the surnames of prominent Ukrainians; replacing toponyms whose semantics express Russian/Soviet colonial pseudo-values with ethno-Ukrainian axiological concepts; replacement of toponyms, the semantics of which is allusive to the Russian toponymy, with units based on certain attributive features of the area.

Key words: *derussification, narrative, national identification, pragmatic strategy, toponymy.*